

ŽODŽIŲ DARYBOS RIBOS. NAUJI PAMĄSTYMAI APIE SENUS DALYKUS

Antanas Smetona
Vilniaus universitetas
Taikomosios kalbotyros institutas
Lietuvių kalbos katedra
Universiteto g. 5, LT-01131 Vilnius
El. p. antanas.smetona@flf.vu.lt

Ivadas

Šiuolaikiniuose žodžių darybos aprašuose procesus, vykstančius darybiniu kalbos lygmeniu, linkstama paprastinti ir formalizuoti. Taip daroma ne tik dėl mokslinio kalbos aprašo ypatumų, bet ir apskritai dėl formalistinio požiūrio į kalbą ir dažnai nepagrįsto lingvistinių mokslo teorijų tapatinimo su gyvąja kalba. Kažkam kažkada pasirodė, kad morfologinės žodžių darybos (derivacijos) procesai turi būtinai vykti per morfemų ribas, nepagalvojant, kad gyvas kalbėtojas („gyva žmonių kalba“ – Jono Jablonskio terminas) gali būti nė negirdėjęs jokių lingvistinių sąvokų, bet kartu būti už kvalifikuotą kalbos tyrėją nė kiek ne prastesnis kalbos reiškinių tiek nešėjas, tiek kūrėjas. Tai akivaizdus priežasties ir pasekmės sukeitimas. Beje, dėl viso to Vinco Urbučio žymusis veikalas „Žodžių darybos teorija“ (1978, ²2009) laikytinas ne apskritai žodžių darybos teorija, o būtent derivacijos teorija.

Apie kalbos ekonomiją

Nepaisant milžiniškų kalbų žodynų ir pagyrų, kad vienoje ar kitoje kalboje yra milijonai žodžių, vidutinio anglakalbio žodynas – apie 20 tūkst. žodžių (*Lingholic*; Goulden, Nation, Read 1990). Dar įdomiau, kad iš tų tūkstančių pirmasis dažniausiai vartojamų žodžių tūkstantis sudaro net 90 procentų kasdienio bendravimo ir rašymo (tai apie studentus – raštingus žmones). Taigi, nepaisant kalboje apskritai turimų milijonų žodžių, žmogui laisvai susikalbėti pakanka vieno tūkstančio žodžių, o aktyvusis ir pasyvusis žodynas sudaro 2–4 proc. viso žodyno (*Lingholic*). Tai rodo, koks vis dėlto milžiniškas yra kalbėjimo (kalbos) efektyvumas! Ir to svarbos visiems kalbos lygmenims nedera praleisti ar neįvertinti.

Vincas Urbutis atkreipė į tai dėmesį, tačiau vargu ar gilinosi. Iš vidinių naujų žodžių atsiradimo akstinių pirmiausia pamini būtent kalbos ekonomiją: „kalbos ekonomijos bei informacijos kondensavimo sumetimai“ (Urbutis 2009, 36). Kiti akstinai irgi labai artimai susiję su kalbos ekonomijos samprata: „kalbos įsiminimo lengvinimas“, „kalbos darybos sistemos prastinimas“ (ten pat, 36).

Kalbos ekonomija ir žodyno gausinimas

Taigi, kaip permąstyti žodžių darybos ribas, kad jos į darnią visumą sujungtų ir retesnius atvejus, ir netelpančius į derivacijos sampratą, ir visa tai sudarytų vieną darnią teorinę sistemą?

Pradėkime nuo to, kam apskritai kalboje egzistuoja žodžių darybos posistemis. Remdamasis M. Dokulilu, Urbutis teigia: žodžių darybą „galima nusakyti kaip svarbiausią kalbos žodyno turtinimo būdą, kuriuo nauji žodžiai atsiranda iš esamų, savaip keičiant jų morfologinę (morfeminę) struktūrą“ (Urbutis 2009, 37). Šiame „apytikriame“ (ten pat) žodžių darybos apibrėžime slypi ir logikos klaida, ir priešara anksčiau cituotoms mintims apie kalbos ekonomiją. Teiginys apie žodyno gausinimą grindžiamas lyg ir akivaizdžiu bei formaliu naujo žodžio atsiradimo faktu, bet nesigilinama į žodžio atsiradimo gilumines priežastis ir mechanizmus. Psichoneurologiniai tyrimai rodo, kad žmogaus atmintis organizuota gana racionaliai, o beatodairiškas naujų sąvokų pavadinimų gausinimas, ypač technologinių ir socialinių šuolių epochomis, tikrai nekvepia racionalumu. Vienas iš atminties racionalizavimo pagrindinių įrankių yra kalbos priemonių ekonomijos reiškinys – kalbantieji siekia kuo didesnio komunikacijos efektyvumo: perduoti kuo daugiau informacijos kuo taupesnėmis kalbinėmis priemonėmis (neturimas galvoje meninis kalbėjimas). Apie kalbos ekonomiją (tiksliau – kalbinių priemonių ekonomiją) kalbėjo daug tyrėjų (Andrė Martinė, Leonardas Blumfildas, Andrėjus Spenseris, Janas Boduenas de Kurtenė, Ferdinandas de Sosiūras, jaunagramatikiai...) ir vertino labai įvairiai. Niekas neneigė apskritai šio reiškinio egzistavimo kalboje – nuomonės išsiskyrė dėl jo svarbos kalbos kaitai. Taip pat niekam nekilo abejonių, dėl kalbos ekonomijos dėsnio universalumo. Mūsų kalbamu atveju svarbu atkreipti dėmesį, kad kalbos ekonomijos dėsnio universalumas pasireiškia dar ir tuo, kad jis veikia visais kalbos lygmenimis.

Žodžių darybos lygmuo yra būtent šios sferos reiškinys – formuoti kuo taupesnę leksemų sistemą, kuo mažiau apkraunant atmintį. Juk pagrindinis darybos supratimo veiksnys yra ne naujadaras, ne darinys, o žodžių darybos opozicija, t. y. santykis tarp opozicijos narių – pamatinio žodžio ir darinio. Darybos opozicija – „svarbiausias, pagrindinis darybos santykis – tai toks santykis tarp žodžių, kai vienas žodis formaliai ir semantiškai remiasi kitu žodžiu (ar kitais žodžiais)“ (Urbutis 2009, 81). Ir tas santykis yra ne pavienės prigimties, o kartotinis, t. y. sudaro sistemingas grupes, vadinamas darybos tipais. Žodžiu, kalbame apie tam tikrą modelį, žodžio pasidarymo algoritmą, kurį įsiminti ir laikyti galvoje gerokai paprasčiau nei kiekvienu naujo reiškinio įvardijimo atveju kurti vis naują nemotyvuotą leksemą. Kitaip tariant, galvoje turimi ne

dariniai, o modeliai: juk žinoma, kad iš kiekvieno veiksmazodžio galima pasidaryti priesagos – *imas* vedinį (ir esant reikalui pasidaroma), bet tai nereiškia, kad visi šio tipo dariniai kalboje jau padaryti, įsiminti ir pateikti žodynuose. Yra modelis, kuris bet kurią akimirką gali būti realizuotas. Taigi, daryba leidžia patenkinti naujų žodžių poreikį ne gausindama (ne turtindama) be reikalo žodyną, o taikydama momentinius žodžių pasidarymo algoritmus, kurie kaip tik leidžia išvengti nemotyvuotų naujažodžių srauto. Be to, neapkrauna atminties, nes nedidelis skaičius formantų (palyginti su leksemų skaičiumi), dažnas ir reguliarus vartojimas, būtinas gramatinis pobūdis leidžia darinius kurti labai lengvai, ribotai ir beveik automatiškai. Vadinasi, kalbos ekonomija yra visa apimantis žodžių darybos variklis ir prasmė, kurie neatsispindėti darybos opozicijoje vargu ar gali. Greičiausiai todėl būtent kalbos ekonomija galima paaiškinti *mikriukas* : *mikroautobusiukas*, *grėbliakotis* : *grėblio kotas*, *profsąjunga* : *profesinė sąjunga* ir pan. Juk visos šios poros tradiciškai suvokiamos darybos reikšmės (derivacinės reikšmės) nė neturi – tai absoliutūs sinonimai. Juk būtent dėl to darybos opozicijomis derivacijos kontekste nė nelaikome *utėtė/utis*, *skruzdėlė/skruzdė* (ignoruodami skirtį tarp sinchronijos ir diachronijos) – tarp formaliai motyvuotų porų nėra semantinio pamatavimo dėl reikšmės skirtumo nebuvimo (Urbutis 2009, 85). Pastarasis atvejis yra dar viena derivacijos keistenybė – juk yra gausybė atvejų, kur žodžių poros laikomos susijusios darybiniu ryšiu ir reikšmės skirtumo nebuvimas tam netrukdo (gausybė dūrinių, pvz., *nelaižytveršis*, šiaip vedinių iš junginių, pvz., *palangė adj.*).

Beje, kalbant apie visą darybą apimantį kalbos ekonomijos principą, nedera pamiršti, kad ir reguliariusius derivacijos („tikrosios darybos“) atvejus jis apima: klaidinga įsivaizduoti, kad kuriame ir įsimename naujas darybines leksemas (ir tuo „turtiname“ kalbą) – greičiau įsimename algoritmus (modelius), pagal kuriuos esant reikalui akimirksniu parenkame naujus žodžius, ir tai atminties organizavimo prasme yra daug ekonomiškiau. Neturi trikdyti ir tai, kad vediniai dažniausiai morfologine struktūra būna sudėtingesni už pamatinius žodžius. Čia tipiškas atvejis ir aiški kalbos ekonomijos iliustracija galėtų būti deminutyvai: *namelis* : *namas*. Derivatemos nuo gramemų pirmiausia skiriasi tuo, kad nėra privalomos, todėl čia kalbos ekonomiją galima įžvelgi per lygiai to paties turinio skirtingą raišką: *namelis*=*mažas namas*. Plg.: anglų kalba tokios galimybės neturi *Ten Little Niggers/Dešimt negriukų* – morfemiškai sudėtingesnio darinio ekonomija kuo akivaizdžiausia. Vadinasi, visus naujų žodžių pasidarymo atvejus apimantis darybos reikšmės elementas yra kalbos ekonomija. Kaip ji dera su derivacine reikšme, pamatysime toliau.

Gramatinės ir leksinės reikšmės keitimas darinyje

Kitas derivacinės reikšmės elementas, leidžiantis išvengti naujų žodžių gausinimo – gramatinės reikšmės keitimas, kuris gali būti grynai semantinis (*to book : a book*) arba realizuojamas formaliomis darybos priemonėmis (*gerumas : geras*). Šių pavyzdžių vienintelė darybos opozicijos reikšmė (jei neturėtume omeny kalbos ekonomijos) yra gramatinės reikšmės pokytis. Čia susiduriame su dar viena derivacijos aiškinimo keistenybe – kaip lygiaverčiai pripažįstami du skirtingų lygmenų reiškiniai, nors kalbos ekonomijos kaip dar vieno lygmens veikimo nematoma. Juk gramatinės reikšmės pokytis kaip pagrindinis darybos santykio elementas yra visiškai kito lygmens pokytis nei, tarkime, opozicijose *žiūrovas : žiūri* ar *namelis : namas* – čia pagrindinis pokytis yra leksinis (naujos sąvokos sukūrimas arba modifikavimas), o gramatinės reikšmės pokytis yra antrinis lydymasis darybos reiškinyje (tų antrinių lydymųjų reiškinių esama ir daugiau). Tačiau tiek gramatinis, tiek leksinis pokyčiai vadinami derivacine reikšme, priklausomai nuo reikšimosi darybos opozicijoje stiprumo. Tai reiškia, kad darybos opozicijoje dominuojant leksinei derivacinei reikšmei (*žiūrovas : žiūrėti*), gramatinė derivacinė reikšmė pastumiama į antrą planą, o nesant leksinės derivacinės reikšmės apskritai (*gerumas : geras*), kaip derivacinė reikšmė iškeliamas gramatinės reikšmės pokytis. Kodėl lygiai taip pat nesieliama su darybos procesuose visur esančia, o kai kurias atvejais irgi dominuojančia kalbos ekonomijos reikšme (*mikriukas : mikroautobusiukas* ar *grindjuostė : grindų juosta*), yra paslaptis.

Semantiškai reikšminga žodžio dalis

Kalbamų problemų kontekste atskirai reikia paminėti derivacijos (morfologinės darybos) bekompromisį susiejimą tik su morfemų kaita. „Neabejotinos darybos priemonės visada yra morfologinės, kitaip sakant, tikroji daryba yra tikrai morfologinio pobūdžio.“ (Urbutis 2009, 347) (nepaisant tokio griežtumo, taip ir nebuvo įtikinamai paaiškinta, kaip kinta dūrinių morfeminė sudėtis ir kur yra jų darybos afiksas).

Iš principo tokia nuostata, jei griežtai apibrėžiame, kas yra derivacija, visiškai įmanoma. Bet, kaip jau sakyta, tada iš darybos procesų aiškinimo yra pašalinami tokie reiškiniai kaip *profsąjunga*, *vyrgydytojas*, *komjaunimas*, *medsesuo*, *mikriukas*, *sodra* ir pan. Šių reiškinių neapima ir morfemų variantų, kamienu dezintegracijos ar morfonologinių mazgų sąvokos, kurios vis dėlto leidžia nepaisyti griežtų morfemų ribų ir aiškinti jų nebuvimą.

Deja, visiems darybos procesams aiškinti tokia pozicija yra per griežta. Ir taip yra todėl, kad remiamasi gana formaliu požiūriu į kalbą, darant prielaidą, kad visi kalbos vartotojai yra

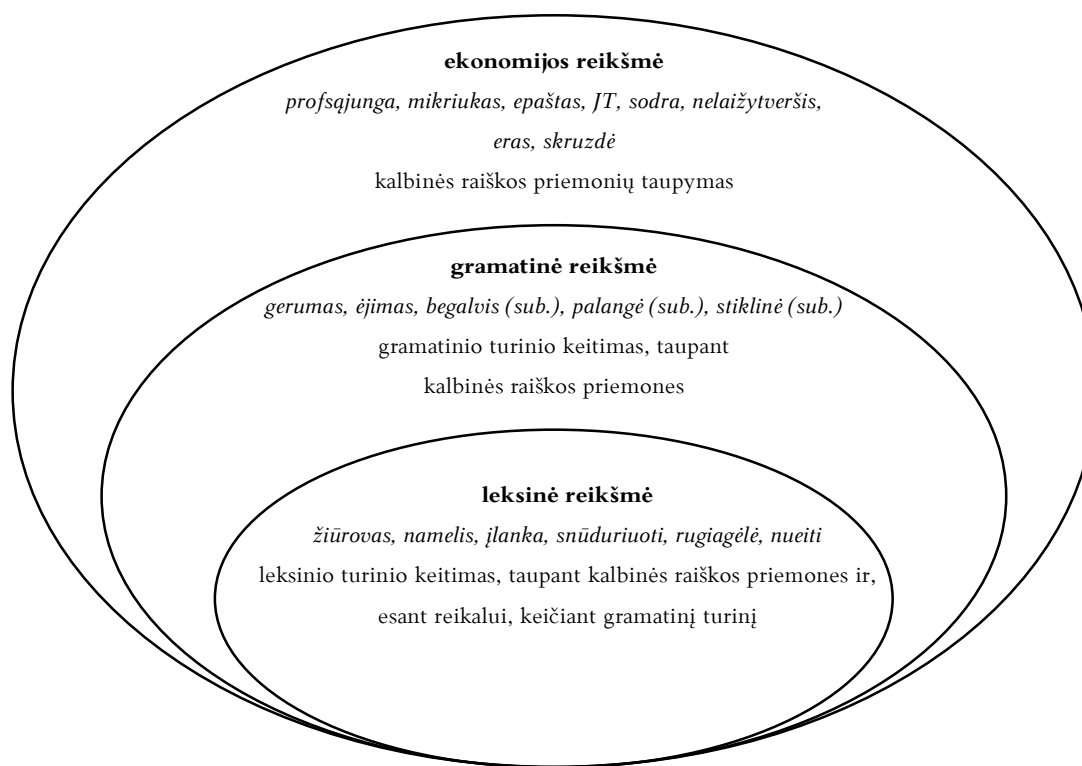
sąmoningi kalbos kūrėjai sąmoningai skaidantys žodžius morfemomis. Taip nėra. Absoliuti dauguma kalbos vartotojų (kurie yra ir tikrieji kalbos skleidėjai bei kūrėjai) nėra nieko girdėję nei apie morfeminį skaidymą, nei apskritai apie žodžių darybą, todėl tikėtis, kad gyvojoje kalboje be priekaištų veiks kalbos tyrėjų konstruojami teoriniai modeliai, vargu ar prasminga. Taip, modeliai konstruojami remiantis gyvąja kalba, bet kodėl tada praleidžiama dalis faktų? Kas per minėtų žodžių elementai yra *prof-*, *vyr-*, *kom-*, *med-*, *mikr-*, *so-*, *-dr-*? Aišku, kad ne šaknys. Ir ne afiksai. Bet darybos procesuose akivaizdžiai dalyvauja – matome naujai pasidarytus ir reguliariai bei dažnai vartojamus žodžius. Ir niekam nekyla abejonių tiek dėl pačių žodžių, tiek dėl jų struktūrinių dalių supratimo. Tiesa, *medsesuo* su *vyrgydytoju* įrašyti į kalbos klaidų sąrašą, bet struktūriškai ir darybiškai lygiai tokie patys *profsąjunga* ir *komjaunimas* kodifikuoti teigiamai. Todėl greičiausiai tai ne kalbos problema, o kalbos tyrėjų ir kodifikuotojų.

Kaip reiktų vertinti šias žodžių dalis, kurios tikrai ne morfemos? *Prof-/profesin-*, *vyr-/vyriausias-*, *med-/medicin-* ir pan. Aišku, tai yra kamienų arba šaknų trumpiniai. Galima būtų svarstyti apie jų panašumą į natūralius morfemų variantus (plg., *prof-/profes-* ir *mèn-/mènes-* – juk vien formalus panašumo pakako sutrumpinti *erelį* iki *ero*), bet nesunkiai galima rasti ir ne tokių sklandžių kamienų sutrumpinimų. Todėl į reiškinių prasmę reiktų žvelgti truputį kitaip: a) ir derivacinėje aplinkoje egzistuoja šaknų/kamienų variantai, b) šaknų/kamienų trumpinimas yra natūrali kalbos ekonomijos apraiška, po kurios žodžio ar žodžio dalies semantika nekinta (*univer-as*, *prof-as*, *Vyt-as*, *nau-miestis*). Beje, lengviau ir nereguliariau trumpėja skoliniai. Vadinasi, faktai rodo, kad žodžių daryboje dalyvauja ne tik morfemos, bet ir sutrumpintos žodžio dalys, tiksliau – sutrumpinta šaknis/kamienas. Kokių nors griežtų formalus trumpinimo taisyklių lyg ir nėra, bet semantikos lygmeniu viena taisyklė akivaizdi: trumpinamas žodis gali būti tol, kol jis semantiškai atpažįstamas kaip tas pats žodis. Todėl tokias šaknis/kamienus patogiau vadinti *semantiškai reikšminga žodžio dalimi* (šaknies/kamieno, bet ne afikso) ir pripažinti, kad semantiškai reikšmingos žodžio dalys irgi dalyvauja žodžių darymo procesuose.

Kartais, prieštaraujant tokioms mintims (ir vėl – kodifikuojant) mėginama aiškinti, kad tokie šaknų/kamienų variantai (trumpiniai) kartais sutampa su kitų žodžių formomis ir daro kalbą neaiškia: *vyrgydytojas* neva bus supainiotas su *vyras+gydytojas*, *medsesuo* su *medis+gydytojas*. Tai nerimtas argumentas, nes tokių homonimiškų šaknų kalboje gausu ir niekas dėl to nesupainioja: *ger-ti/ger-as*, *graž-in-ti/grąž-in-ti*, *tink-as/tink-in-ti*, *kalt-elis/kalt-ė* ir t. t. Čia, kaip sakyta, svarbiausia semantinis atpažįstamumas: lygiai kaip nesupainiojama *kas-dien/kas-pinas/kas-inėti*, taip nepainiojama ir *vyr-gydytojas/vyr-brolis*.

Apibendrinimas

Taigi, žodžių daryba yra ne tik derivacija, bet ir visi kiti darybos būdai, paprastai peržengiantys morfemų ribas. Kad ir kokiais šalutiniais, nereikšmingais ar užribiniais juos laikytume, jie yra vientisos darybos sistemos dalis. Visi darybos reikšminio atributai, tokie kaip darybos opozicija, darybos pamatas, darybos formantas, darybos pamatavimas, sinchroniškai galioja visai darybai, todėl derivacijos ribos yra plėstinos. Svarbiausias čia – semantinio pamatavimo ir darybos reikšmės apimties klausimas. Turint galvoje, kad pagrindinė ir visa apimanti žodžių darybos funkcija yra ne žodžių gausinimas, o jų radimosi racionalizavimas, t. y. kalbos ekonomija, taip pat turint galvoje, kad visi darybos reikšmės aspektai (tiek leksinis, tiek gramatinis, tiek ekonomijos) persikloja ir tik vienas paprastai dominuoja, darybos reikšmės (ne derivacinės) bendrąją schemą galima įsivaizduoti maždaug taip:

Toks bendrosios darybos reikšmės aiškinimas išplečia darybos sampratą už derivacijos ribų ir leidžia kalbėti apie naują darybos sistemos koncepciją.

Literatūra

Goulden Robin, Paul Nation, John Read 1990, How large can a receptive vocabulary be?, *Applied Linguistics* 11, 341–363.

Lingholic, <https://www.lingholic.com/how-many-words-do-i-need-to-know-the-955-rule-in-language-learning-part-2/>.

Urbutis Vincas 2009, *Žodžių darybos teorija. Antrasis leidimas*, Vilnius: MELI.

Gauta: 2020-11-06

Priimta: 2020-12-18